НОВІТНІ ВИДИ ПОКАРАНЬ ЯК ЗАСІБ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

СОЗАНСЬКИЙ Тарас - професор кафедри кримінально правових дисциплін науково-навчального інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.35
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.54

Законодавча ініціатива диференціації видів кримінальних покарань потребує наукового переосмислення їх окремих положень. Введення нового виду покарання не завжди є виправданим з точки зору практики застосування.

Можливість вибору – це завжди альтернатива, якою можна користуватись як на благо, так і на шкоду інтересам суспільства. Можливість вибору покарання передбаченого санкцією статті дає право застосувати саме той вид покарання який буде максимально ефективним для виконання завдань покарання. Однак система диференціації кримінальної відповідальності передбачає низку інших засобів, за допомогою яких можна досягнути мети покарання. Зокрема йдеться про різні види звільнення від відбування покарання чи призначення його з урахуванням певних обставин.

У роботі автор намагався відобразити основні підходи, які застосовуються в науці кримінального права України щодо розуміння диференціації кримінальної відповідальності. Наведено декілька підходів щодо диференціації кримінальної відповідальності та визначено власну позицію автора. Основну увагу зосереджено на не послідовності внесення змін до КК України, що призводить до нерозуміння або до неправильного розуміння застосування інституту покарання. Також, звернено увагу на невиправдане дублювання функцій покладених на інституції, що покликані забезпечити диференціацію кримінальної відповідальності та окремі види нововведених покарань. Звернено увагу на те що нововведене покарання – побаційний нагляд практично не виконує основної функції покарання.

Ключові слова: кримінальне правопорушення; диференціація кримінальної відповідальності; засоби; покарання; пробаційний нагляд; призначення покарання; звільнення від відбування покарання.

Постановка проблеми

Притягнення до кримінальної відповідальності за порушення положень зазначених у Кримінальному кодексі України (далі КК України) передбачає собою складний процес оцінки вчиненого з позиції вибору кримінально правової норми та виду покарання, що доцільно застосувати. Можливість вибору – це завжди альтернатива, якою можна користуватись як на благо, так і на шкоду інтересам суспільства. Можливість вибору покарання передбаченого санкцією статті дає право застосувати саме той вид покарання який буде максимально ефективним для виконання завдань покарання. Однак система диференціації кримінальної відповідальності передбачає низку інших засобів, за допомогою яких можна досягнути мети покарання. Зокрема йдеться про різні види звільнення від відбування покарання чи призначення його з урахуванням певних обставин.

Таким чином, виникає ситуація, коли застосування декількох положень КК України, що диференціюють кримінальну відповідальність, може призвести до надмірного зниження покарання, або ж і саме покаран-

ня нагадує швидше звільнення від його відбування.

Стан дослідження

Враховуючи особливості питання диференціації кримінальної відповідальності, слід зазначити найбільш комплексним є монографічне дослідження Антонюк Н.О., також багато сучасних науковців займались питаннями диференціації кримінальної відповідальності стосовно окремих груп кримінальних правопорушень, зокрема Бориславський Р.А., Грищук В.К., Марін О.К., Навроцький В.О., Павлик Л.В., Хавронюк М.І. та інші.

Метою цієї публікаціє є з'ясування правової природи диференціації кримінальної відповідальності та потреби у її застосуванні в санкціях статей Особливої частини КК України шляхом визначення альтернативних видів покарань.

Виклад основного матеріалу

Запровадження нових видів покарання у кримінальному законодавстві України є безперечно позитивною тенденцією розвитку національного законодавства. Очевидно, що метою такого кроку є надання можливості застосувати різні засоби диференціації кримінальної відповідальності щодо винного.

У науці кримінального права по різному оцінюють положення, які в Загальній частині КК України можна віднести до засобів диференціації кримінальної відповідальності.

Зокрема, Н.О. Антонюк виокремлює: 1) врахування кількості вчинених злочинів; 2) врахування кількості учасників злочину; 3) врахування етапу, на якому злочинний намір був завершений чи зупинений (припинений); 4) передбачення можливості звільнення від кримінальної відповідальності, покарання або його відбування [1]. Очевидно що авторка має на увазі кримінально-правові інститути множинності кримінальних правопорушень, співучасті у кримінальному правопорушенні, стадій вчинення умисного кримінального правопорушення, звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання та його відбування.

Дещо ширший перелік наводить Л.В. Павлик, зазначаючи, що до засобів диференціації кримінальної відповідальності за кримінально-протиправні посягання у сфері економіки, які передбачені у Загальній частині КК, належать: 1) норма кримінального права; 2) категоризація злочинів; 3) множинність злочинів; 4) незакінчена злочинна діяльність; 5) співучасть; 6) неповноліття суб'єкта злочину; 7) обставини, які обтяжують або пом'якшують покарання; 8) судимість; 9) умовне засудження, звільнення від покарання і умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, заміна покарання більш м'яким; 10) загальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності [2, с.94].

Спираючись на класичну схему призначення покарання, де усі наведені ситуації мають бути враховані при реалізації кримінальної відповідальності відповідно до частини 1 статті 65 КК України (покарання призначається: 1) у межах санкції; 2) відповідно до положень Загальної частини КК; 3) з урахуванням ступеня тяжкості злочину; 4) з урахуванням особи винного; 5) з урахуванням обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання), М.І. Хавронюк робить висновок, що за таких обставин кримінальний закон має (чи може) передбачати такі можливості (засоби диференціації):

1) основні:

а) призначення різних (за ступенем і характером), розрахованих на різні категорії осіб, що вчинюють злочини;

б) призначення того чи іншого покарання у певних межах;

2) додаткові:

а) засудження без призначення покарання;

б) засудження із звільненням від покарання або його відбування, у т.ч. засудження із застосуванням до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру;

3) виняткові:

а) з одного боку – повне складання призначених покарань при сукупності злочинів;

б) з другого – безумовне звільнення від кримінальної відповідальності або від пока-

рання (у зв'язку із закінченням строку давності, а також – стосовно окремих категорій осіб – за амністією) [3, с.94].

Дещо інші засоби диференціації кримінальної відповідальності називає Р.А. Бориславський, який у своїй роботі відзначив, що у Загальній частині КК України основними такими засобами є:

1) підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які мають імперативний характер і обов'язкові для суду;

2) спеціальні засади призначення покарання;

3) підстави звільнення від покарання та його відбування, які мають імперативний характер;

4) вік, із якого настає кримінальна відповідальність, та особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх [4, с.80].

Аналізуючи види засобів диференціації кримінальної відповідальності, варто зазначити, що їх кількість та конкретний перелік прямо залежить від того розуміння самого поняття диференціація відповідальності, якого дотримується той чи інший автор. Так, наприклад, та сама Н.О. Антонюк зазначає, що диференціація кримінальної відповідальності – це здійснювана законодавцем з метою реалізації принципу справедливості варіативна оцінка груп однорідних чи різнорідних злочинних посягань та (або) осіб, що їх вчиняють, результатом якої є закріплення у КК України типових ознак складів злочинів та (або) різних типових форм потенційного обмежувального впливу на особу, що відповідатимуть характеру та ступеню суспільної небезпеки вчиненого та (або) суспільній небезпеці особи, яка вчинить такий злочин [4, с.210]. Притримуючись наведеної позиції запропонована авторкою система засобів диференціації кримінальної відповідальності виглядає логічною.

Достатньо виваженим виглядає розуміння засобів диференціації кримінальної відповідальності, запропоноване Л.В. Павлик. Дослідниця під засобами диференціації кримінальної відповідальності розуміє обставини, що передбачені у КК України, для яких законодавець чітко визначив напрям і силу їх впливу на ступінь небезпеки посягання і, відповідно, на обсяг кримінальної відповідальності (види і розміри обмежень прав і свобод, що реалізуються в контексті кримінальної відповідальності) [6, с.318-319].

Такий підхід видається більш прийнятним, адже враховуючи всі можливі чинники диференціації кримінальної відповідальності, покарання все таки повинно призначатись опираючись, насамперед, на санкцію статті: ті види і розміри покарання, які зазначені саме в ній.

Це також цілком логічно, адже покарання це багатофункційний інструмент який окрім каральної (репресивної) функції виконує й інші, зокрема, превентивні, виховну і т.п. Однак варто наголосити на тому що все ж таки покарання перш за все виконує каральну функцію.

Внесення у КК України чергових змін і введення нового покарання – пробаційний нагляд, дещо порушило цю систему. У ст.59-1 КК України зазначено покарання у виді пробаційного нагляду полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, визначених законом і встановлених вироком суду, із застосуванням наглядових та соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства. Складно зрозуміти в чому власне законодавець вбачає покарання тобто в чому тут проявляється караність? Адже серед обов'язків, які суд покладає на особу якій призначено покарання у виді пробаційного нагляду, є лише певні правові обмеження але аж ніяк не покарання:

1) періодично з'являтися для реєстрації до уповноваженого органу з питань пробації;

2) повідомляти уповноважений орган з питань пробації про зміну свого місця проживання, роботи або навчання;

3) не виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації.

Фактично як основне покарання для засудженого суд встановлює винному лише певні обмеження прав, які ми можемо побачити у окремих випадках звільнення від кримінального покарання. Таким чино пробаційний нагляд нагадує швидше звільнення від покарання з випробуванням, та і обов'язки. Які суд покладає на особу відбу-

ває покарання у виді пробаційного нагляду є майже такими ж як і обов'язки які суд покладає на особу звільнену від відбування покарання з випробуванням.

Особливістю цього покарання є і те, що суд окрім тих обов'язків, які повинен покласти на винного, має певний вибір: тобто право покласти ще й інші обов'язки, очевидно за потреби і на свій розсуд, зокрема:

1) використовувати електронний засіб контролю і нагляду та проживати за вказаною у рішенні суду адресою;

2) дотримуватися встановлених судом вимог щодо вчинення певних дій, обмеження спілкування, пересування та проведення дозвілля;

3) працевлаштуватися або за направленням уповноваженого органу з питань пробації звернутися до органів державної служби зайнятості для реєстрації як безробітного та працевлаштуватися, якщо йому буде запропоновано посаду (роботу);

4) виконувати заходи, передбачені пробаційною програмою;

5) пройти курс лікування від наркотичної, алкогольної залежності, розладів психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб.

Частина з цих заходів нагадує положення ч.3 ст. 76 КК України «Обов'язки , які покладає суд на особу , звільнену від відбування покарання з випробуванням». Таким чином, виникає питання: для чого потрібен самостійний вид покарання, який фактично дублює за функціями умову звільнення від відбування покарання?

В обґрунтуванні до законопроекту було вказано, що система кримінальних покарань, яка постійно удосконалюється, обумовлює перегляд існуючих покарань, які є недостатньо ефективними, матеріально затратними чи морально застарілими, і потребує доповнення новими видами покарання.

Статтею 51 КК України визначено перелік покарань, до яких належать арешт та обмеження волі.

Покарання у виді обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Проте на сьогодні в Україні фактично таких установ не створено, а існуючі виправні центри за структурою, підходами до виконання покарань, організацією діяльності подібні до виправних колоній мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, правовий статус засуджених в цих установах, умови тримання майже не мають відмінностей.

Арешт з моменту започаткування в законодавстві суттєво змінився і фактично втратив своє соціальне і правове призначення. Проте впродовж усього часу існують правові, організаційні проблеми його застосування, виконання та відбування (арештні доми до цього часу належним чином не створені, а засуджені до арешту тримаються в арештних домах, що створені при слідчих ізолятора, статус арештних домів в слідчих ізоляторах є недостатньо врегульованим, а фінансове забезпечення - надмірним). Водночас, в умовах воєнного стану існує необхідність у оптимізації слідчих ізоляторів, зокрема, у збільшенні місць за рахунок ліквідації арештних домів, в тому числі для тримання військовополонених у дільницях для триманнявійськовополонених, згідно з вимогами статті 4 Закону України «Про попереднє ув'язнення».

За таких обставин обмеження волі та арешт як види покарань, при передбаченому порядку їх виконання, втрачають своє кримінально-правове і соціальне призначення та потребують значної фінансової витратності. Отже, через неефективність застосування цих покарань постає необхідність їх виключення, перегляду або створення нових умов їх застосування та порядку виконання, впровадження нових, альтернативних покарань[7].

Вбачається і простіше рішення, ніж введення нового сумнівного виду покарання. Достатньо було б внести зміни у ч.1 ст.75 КК України, доповнивши її таким видом покарання, як арешт. Однак тоді треба було б виключити з частини першої цієї статті вказівку на корупційні кримінальні правопорушення та інші групи кримінальних

правопорушень, вчиняючи які особа не має підстав для застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням. Натомість новий вид покарання не обмежує, принаймні корупційні правопорушення, у його застосуванні. Так, у переліку внесених змін до санкцій статей Особливої частини КК України, у яких було включене покарання у виді пробаційного нагляду, міститься й низка корупційних кримінальних правопорушень.

Висновок

Таким чином, намагаючись диференціювати кримінальну відповідальність, законодавець створив новий вид покарання, який фактично покаранням не є, і «пом'якшив» (а фактично скасував) відповідальність за цілу низку кримінальних правопорушень, надавши можливість суду призначати такий вид покарання як пробаційний нагляд.

Література

1. Антонюк Н. О. Засоби диференціації кримінальної відповідальності. URL: https://www.researchgate.net/publication/340097968_Zasobi_diferenciacii_kriminalnoi_vidpovidalnosti

2. Павлик Л. В. Диференціація кримінальної відповідальності за злочинні посягання у сфері економіки: дис. ... канд. юрид. наук. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 248 с.

3. Хавронюк М.І. Диференціація кримінальної відповідальності: чи кримінальна безвідповідальність? // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 8. – С. 3–7.

4. Бориславський Р.А. Диференціація кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження майна за кримінальним правом України: дис. … канд.юрид.наук. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 237 с.

5. Антонюк Н.О. Поняття диференціації кримінальної відповідальності. *Право України*. 2019. № 9 С.196-214.

6. Павлик Л.В. Поняття та види засобів диференціації кримінальної відповідальності. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2013. №1. С.313-325.

7. Пояснювальна записка до Проекту Закону про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань в умовах воєнного стану blob:https://itd.rada.gov.ua/b679f61c-9ad1-4973-bc5a-e9a66576c1d5